

Məkan deyksisi fenomeninin tədqiqi aspektləri

Şəfaqət Mahmudova

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti*

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. M. Qazıyeva,
filol.ü.e.d., prof. B. Cəfərova

Açar sözlər: məkan deyksisi, deyktik mərkəz, dilçilik, əvəzlik, referensiya

Ключевые слова: пространственный дейксис, дейктический центр, лингвистика, местоимение, референция

Key words: spatial deixis, deictic centre, linguistics, pronoun, reference

Bir çox dilçilər bu fikirdədirlər ki, əvəzlilər adlandırmada yalnız vasitəli surətdə iştirak edirlər: onlar predmeti adlandırmırlar, baş verən danışq aktı baxımından ona işarə edirlər. Dildə obyektin təyin olunmasının vasitələrindən biri kimi işarə o əsasla izah olunur ki, bu da onun geniş vüsət almasından, xüsusilə son vaxtlar əvəzliyə deyktik söz kimi yanaşılmasından və yaxud deyktik olmasından ibarətdir. Ona görə də, onun özünün deyktik funksiyasının hesab edilməməsi heç də onun semantik xarakterini göstərə bilməz. Bundan başqa, məhz öz deyktik funksiyaları ilə əvəzlik referensiya xüsusiyyətlərinə xidmət etmək bacarığını özündə birləşdirir: deyktik göstərici – referent münasibəti bir referent və ya reallıq anlayışını ifadə edən işarəni hətta əgər bu mətn işarələri tamamilə fərqli vasitələrlə ifadə olunsa belə özündə birləşdirir.

Lakin qeyd etməmək olmaz ki, çətin ki, deyksis və işarə anlayışları arasında bərabərlik işarəsi qoymaq mümkün olsun (“işarəedicilik” əvəzlik anlamının əsası sayılır) və bununla əlaqədar olaraq bütün əvəzliləri deyktik sözlər kimi hesab etmək olsun. Bütün əvəzlik növləri içərisində adətən şəxs (geniş mənada) və işarə əvəzlilərini deyktik sahəyə aid edirlər, bununla da onlar sistemdə danışq aktının subyektinə yönələn subyektiv deyksisin vasitəsi kimi görünürlər.

Deyktik sözlərin çıxış aktına müraciət adlanan əsas xüsusiyyəti Ş.Balli tərəfindən təklif olunmuş aktuallaşma nəzəriyyəsinə əsaslanır (2, 99).

Aktuallaşma nitqdə dil vahidlərinin istifadəsi kimi nəzərdən keçirilir, lakin anlayışı aktuallaşdırmaq onun kəmiyyətə müəyyən edilməsi və lokallaşması ilə bağlıdır. Lokallaşma anlayışın məhdudiyətini üç aspektdə birləşdirir:

- 1) *danışana münasibət,*
- 2) *məkan,*
- 3) *zaman.*

C. Layons qeyd edir ki, deyksis anlayışı dilin istiqamətlənmiş xüsusiyyətinin təsviri üçün təqdim olunur ki, bu da söyləmin tələffüz olunmasının məkanı və zamanı ilə əlaqədardır (5, 292).

Bütün deyktiklər kimi əvəzlilər əlamətlərə görə ayrılmağı yerinə yetirirlər, bu əlamətlər də bir obyektə digərinə nisbətən daha çox təsadüf olunur. Bunlar nitqin subyektinə nisbətən

nitq aktında daha fəal iştirak edirlər. Bununla əlaqədar olaraq deyktiklərin əsas semantik əlamətləri nisbilik sayılır. Bundan başqa deyktik əvəzliliklər subyektiv və eqosentrikdir, həmişə nitqin subyektinə ilə sıx bağlıdır.

Koordinasiya mərkəzinə işarə bütün deyktiklərin semantikasının mühüm elementi kimi hesab olunur. Belə bir mərkəzin subyektiv deyksisinin sferasında danışmaq aktının subyektiv-danışan dayanır. Danışan şəxs nitq situasiyasının təbii mərkəzi kimi həmin təbii nöqtə adlanır və o nöqtədən çıxış edərək deyktik sözün məzmununu dəqiqləşdirmək olan (I) əvəzliyi ilə ifadə olunan danışanın özünə münasibəti bütün deyktiklərdə görünməz halda iştirak edir. Əvəzliliklər arasında bu təkcə şəxs deyil, həmçinin işarə əvəzlilikləri üçün də həqiqətdir. C. Layonsun fikrincə, onları yaxınlıq kateqoriyasının köməyiylə bir-birindən ayırmaq lazımdır. C. Layons belə hesab edir ki, şəxs kimi, yaxınlıq da söyləmin tipik situasiyasının elementinə münasibətlə müəyyən olunur. Buna görə də işarə əvəzlilikləri –*THIS, THESE* (və zərf *here*) elə tərzdə izah olunmalıdırlar ki, onlara “danışana münasibətdə yaxın” əlaməti aid edilsin.

Deyktik sözlərə həmçinin situativlik xasdır, belə ki, nitq situasiyasından asılı olan mənə da bu sözlərə xas olan xüsusiyyətdir. Onlarda təsvir anı çox zəifdir, lakin qeyri-situativ məzmun bir neçə cılız və mücərrəd müəyyənləşməni azaldır. Doğrudan da, razılaşmamaq olmaz ki, deyktik elementin mənası – mənə sözünün istənilən anlamında - onun işlənmə situasiyasından asılıdır: əvvəla, deyktik elementin denotatı nitq aktının kontekstdən kənar qurula bilməz - o nitq aktına obyektin münasibəti ilə müəyyən edilir, onun iştirakçılarına və ya məkan –zaman xüsusiyyətlərinə münasibətlə müəyyənləşir, ikincisi isə, deyktik sözün linqvistik mənası nitq aktı kontekstinə müraciətsiz təsvir oluna bilməz, deyktik sözün mənası kimi – bu qayda onun denotatının nitq aktının və ya onun iştirakçısının kontekstinə obyektin münasibətinin qurulmasıdır. Məsələn, şəxs əvəzlilikləri tipik deyktik əlamətlər kimi konkret nitq aktlarında istisna olaraq funksiya yerinə yetirirlər. Digər aktualizatorlarla birlikdə onlar dilin sistemli vasitələrinin ötürülməsi kimi vacib bir funksiya daşıyırlar, onların nitq istifadəsi planında və söyləmin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar.

Bu fəsilə deyksinin təsnifatı nəzərdən keçirilir və məkan deyksisinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Məkan deyksisinə münasibətdə onun şərhinə aid bir neçə aydınlıqlar təqdim olunub. Nitq müəllifinə münasibətdə yaxınlıq/uzqlıq anlayışının fərqi əvəzinə danışana münasibətdə məkanın yerini daha dəqiq təyin etmək üçün bir neçə cəhdlər edilmişdir. Belə ki, yerləşmə aşağıdakı kimi müəyyən olunur: a) kodlaşdırma yerinin özü, b) kodlaşma yeri ilə bağlı olan məkan və heç də kodlaşma yeri ilə bağlı olmayan məkan (7, 146).

G. Rauh deyksisə münasibətdə daha dəqiq təsvir sistemi təklif etmişdir (7, 132). Bu nəzəriyyə ilə razılaşaraq, məkan deyksisini belə təsvir etmək olar:

1. mərkəz, 2. birbaşa əlaqə, 3. sahə ilə əlaqə, 4. əlaqənin yaranması.

Lakin məkan deyksisinin belə dəqiqliyi deyktik vahidlərin işlənməsinin bütün hallarını əhatə edə bilməz. Məsələn, *up* və *down* /sözönlərinin funksionallaşması müəyyən dövrdən, yəni iş görənlər şəxsin vəziyyətindən tutmuş bu deyktik vahidlərin işlənməsinə qədər olan dövrdən asılıdır. Əgər icraçı uzanlı vəziyyətdədirsə, onda *up* /sit up/, ayaq üstündədirsə isə *down* /sit down/ işlənir. Belə olan halda, deyktik vahidlərin düzgün işlənməsi üçün daha digər parametrlərin hesabı tələb olunur.

Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, əvəzliliklərdən və bir neçə zərflərdən başqa bəzi bir neçə

feillər və sifətlər də deyktik sözlər sayılırlar ki, bunların da mənası danışana istinad ilə sıx bağlıdır. Belə deyktik sözlərə feil cütlükləri olan *come/go*, *bring/take*, feilləri aiddir ki, bunlarda da cütlüklərdən birinin seçimi danışanın məkanı nöqtəyi nəzərindən hərəkətin qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır: */come və bring/* danışana yönələn hərəkəti ötürür, */go və take/* feilləri isə danışandan istiqamətlənən hərəkəti ötürür. Deyktik mənalı feillərin funksional spesifikasiyası digər bir xüsusiyyətlə də xarakterizə olunur. İngilis dilində dialoqda adətən danışanın nöqtəyi nəzərindən adresatın uyğunlaşması prosesi baş verir. */Come here/*: çağırışına cavab olaraq təbii ki, */come/* feilinin */I am coming/* forması işlədilir, belə ki, adresat özünü danışanın məkanında təsəvvür edir və onun nöqtəyi-nəzərini qəbul edir.

Deyksisi araşdırarkən onun çoxlu miqdarda növlərinə rast gəldik və bu iş işarənin bir neçə növünü özündə birləşdirən deyksis sferası üzərində qurulmuşdur.

Bu, hər şeydən əvvəl, danışq aktının iştirakçılara — danışan və adresata işarədir (1-ci və 2-ci şəxslər: */I/ - (mən)*, */you/ - (sən)*, */we/ - (biz)*, */my/ - (mənim)*, */your/ - (sənin)*, */our/ - (bizim)* və s.

– nitq predmetinə işarə - obyekt və ya insan, bunlar da üçüncü şəxsin əvəzlilikləri ilə ifadə olunur.

– söyləmin obyektinin uzaqlıq dərəcəsinə işarə, işarə əvəzlilikləri */this/ - (bu)*, */that/ - (o)* ilə ifadə olunur.

– hadisə və faktın məkan və zamanca yerləşməsinə işarə, əvəzlilik zərfləri */here, now/* və həmçinin zamanın feil kateqoriyaları ilə ifadə olunur (9, 89).

Nəticə etibarilə şəxs, məkan və zaman deyksisləri meydana çıxır. Şəxs deyksisi dedikdə şəxs deyksisi ifadəsinin işarəsiz vasitələri başa düşülür, yəni 3-cü şəxsin əvəzlilikləri anlaşılır ki, bunlar da işarəedici jestlərlə müəyyən olunur, lakin jestlər bu zaman istifadə edilməyə də bilər. Və nəhayət məkan və zaman deyksisləri iki əsas növün formal elementləri ilə dünya dillərində mövcud ola bilərlər: adlıq qrupları və zərf tipli elementlərlə. Buna əlavə olaraq bir çox dünya dillərində zamanın ifadəsi üçün eyniadlı qrammatik kateqoriya mövcuddur. İngilis dilində nitq hissələri ilə bağlı olaraq məkan deyksisi işarəedici *isimlərlə/cansız this/*, *sifətlərlə/such/*, *yer zərfləri ilə/here, there/*, *zaman zərfləri/no/*, *tərzi-hərəkət zərfləri/thus/* və digərləri ilə xarakterizə olunur.

Müasir inkişaf mərhələsində dilçilik dildə ünsiyyət prosesinin bilavasitə araşdırılmasına böyük maraq göstərir. Buna rəğmən dil fenomeninin funksional aspektinə, həmçinin söyləmin praqmatik aspektlərinə müraciət etmək vacibdir. Deyksis cümlənin yaranma prosesində, həmçinin onun danışqda reallaşmasında tətbiq olunan əsas kateqoriyalardan biridir. Həmçinin onu qeyd etmək lazımdır ki, deyksis ədəbi söyləmin komponentlərinin aktuallaşdırılması üçün bir üsul kimi hesab olunur.

Adətən deyksis elementlərinə işarəedici və şəxs əvəzliliklərini aid edirlər. Buraya yer və vaxt bildirən şəxs əvəzlilikləri daxildir. Deyksisin bir çox mənası var, bu da onu anlamaq üçün müxtəlif yanaşmalar tələb edir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, deyksisin xüsusiyyəti deyktik ifadələrin kommunikativ aktın əsas koordinatlarına işarədir (9, 97). Deyksisin ilkin anlama cəhdləri ilə müqayisədə müasir dilçilik xeyli irəliləmişdir (10, 93). Bu gün dil ifadələri və digər işarələrin istifadə üsulu adı altında, ünsiyyətin iştirakçıları, yeri və vaxtı danışq aktının fiziki koordinatlarına müraciətdən asılıdır. Deyksis anlayışının müəyyən edilməsinə böyük

ehtiyac var. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu gün deyksisin tipologiyasına aid məsələ müzakirə doğurur. Buna səbəb bu məsələ haqqında müxtəlif bölgülərin mövcudluğudur. D.A. Akselrud öz əsərində deyksisləri vəziyyət və mətni üsullara bölür (1, 68). Vəziyyəti bildirən deyksislərə müəllif şəxs, məkan və temporal növləri aid edir. Bizcə D.A. Akselrudun vəziyyət və mətni üsullara bölümü doğrudur (1, 99).

Bu bölmə ingilis dilində məkan deyksisinin fenomeninin öyrənilməsinə həsr edilib. Mövzunun aktuallığı koqnitiv, kommunikativ - pragmatik, antroposentrik cəhətdən müasir dilçiliyin aktual olması ilə şərtlənir. Dilin fəaliyyətinə aid məsələləri tədqiq edərək şüurunda dünya haqqında fərdi və sosial təcrübəyə malik insanın amili daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilikdə funksional paradigmin xüsusiyyəti özündə kommunikativ və koqnitiv yanaşmaları birləşdirir. Onlar öz növbəsində dilin funksional – kommunikativ aspektlərinin öyrənilməsi və koqnitativ üsulların istifadəsinə yönəlib.

Tədqiqat göstərir ki, məkan görünüşlərinin tədqiqi çox vacibdir. Bu vaciblik ondan ibarətdir ki, o insan şüurunda dünyanın düzəlişi üçün bir formadır.

Məkan nitqin yaranması üçün universal təşkilatçı mərkəz kimi çıxış edir. Hər bir mətnin mənə və formasında dünyanın məkan mənası fiksasiya olunur.

O.Q. Bondarenko düzgün vurğulayır ki, deyksis situasiyanın, dildə həqiqətin bir hissəsinin əks olunmasını bildirən vəziyyətin komponentlərinə işarə ilə əlaqədardır. Bu komponentlərin əsası yer və vaxt kommunikantları olduğu üçün deyksisin əsas növləri şəxs, məkan və zaman olmalıdır. Məkan və vaxt deyksisi bir-biri ilə yaxından əlaqədardır (3, 138).

Q.Reyxenbaxdan başlayaraq zaman deyksisi üç cür göstərilir:

- 1) verilən mətnin zamanı (*speech time*);
- 2) hadisənin zamanı (*event time*);
- 3) vaxtda çıxış nöqtəsi (*reference time*) (8, 102).

Yaxın zamanlarda V.Erix bu zaman anlayışlarını məkan deyksisinə aid etmək üçün cəhd etmişdir (10, 86). O “danışanın yerini”, yəni onun fiziki cəhətdən tutduğu yeri, “denotativ fəza”, yəni danışanın deyktik ifadə ilə bildirdiyi fəza və “fəzada çıxış nöqtəsi”, yəni fəzaya uyğun müəyyən olunan denotativ fəzayı ayırır (10, 98). Məkanın bu üç sahəsi bir-biri ilə, yalnız əlavə deyksis halında uyğunlaşmır.

“Danışanın yeri” anlayışı bizə heç də məhsuldar görünmür. Lakin V.Erixin təklif etdiyi ümumiləşdirməni bütövlükdə qəbul etsək, zaman və məkan deyksisinin eyni təsvirlə assimilyasiya olunması haqda düşünmək səhv olardı. Bir sıra əhəmiyyətli münasibətdə onlar ayrılır. Onların simmetrik olmaması birinci növbədə iki əsas sözün *–burada və indi/* – simmetrik olmamasında görünür. Sadə dildə “deyktik eynivaxtlıq” prinsipi istifadə olunur, burada müvəqqəti çıxış nöqtəsi */indi/* danışan və dinləyən üçün eynidir (10, 102).

Məkan deyksisi sözlərin məkan kontekstlə eyniləşdirilməsi mexanizmidir. Məkan deyksisinə işarə əvəzliliklərini, yer bildirən zərfləri, həmçinin bir neçə istiqamət və hərəkət bildirən feilləri də aid edirlər. Dilin deyktik funksiyalarına həsr edilmiş tədqiqat işlərində məkan deyksisi təsnifatın müxtəlif variantlarında dəyişmədən iştirak edirlər, baxmayaraq ki, müəlliflər onu sözlərin istiqaməti mərkəzindən asılı olaraq müxtəlif cür adlandırır: deyksisin endoforik və ekzoforik növü kimi. Məkan deyksisi üçün danışandan əlavə bir komponent – seyr edən də əhəmiyyətlidir. Məkan deyksisi, həmçinin fəza deyksisi kimi də

tanınır və söyləmə uyğun olan fəza yerləşmələri ilə bağlıdır (3, 98). Məkan deysisi danışıq aktında olan iştirakçıların yerləşməsinə nisbətə olan fəza yerləşmələrinin kodlaşdırılmasından bəhs edir. Danışana yaxın, yəni proksimal və danışandan uzaq, yəni distal kimi fərqlər, ümumiyyətlə, demonstrativlərdə, yəni işarəedicilərdə kodlaşdırılır. Bunlara misal olaraq ingilis dilində */this, these/* (proksimal), */that, those/* (distal) işarə əvəzliliklərini və yer bildirən deyktik zərfləri, məsələn, */here/(proksimal), /there/(distal)* zərflərini göstərmək olar. Deməli, şəxs deysisinə uyğun olaraq yerləşmə, ya danışan, ya da həmsöhbət, yaxud şamil olunan şəxs və obyektlər ola bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ingilis dilindəki ən yayılmış nümunələrə */here və there/* və işarə əvəzlilikləri olan */this/* və */that/* aid etmək olar. Məsələn:

1. */I enjoy living in this country/.*

(*Mən bu kənddə yaşamaqdan zövq alıram.*)

2. */Here is where we are planning to play our wedding party/*

(*Toyumuzu etməyi planlaşdırdığımız yer buradır.*)

3. */She was sitting over there/.*

(*O orada oturmuşdu*)

4. */Just you turn up there in the fall and it will be all right. Just try and turn up there./*

(*Sadəcə orada, şalalədə yuxarı qalx və hər şey yaxşı olacaq. Sadəcə çalış orada yuxarı qalx.*)

5. */Thank you for having kept your word to stay as my guests, she began. It's not bad here, really/.*

(*Mənim qonağım olmaq üçün tutduğun sözüənə görə təşəkkür edirəm, o başladı. Doğrudan da bura pis deyil.*)

/Here, there/ və *this/ that/* ifadələri danışandan uzaq və yaxın məsafəni bildirir:

Fiziki uzaqlıq və yaxınlıq

Əqli və psixoloji məsafə və yaxınlıq.

Məsələn:

/I am not here now/

(*Mən indi burada deyiləm.*)

/"I see nothing here" he said. "It is really very simple"/

(*Mən burada heç nə görmürəm, o dedi. Bu həqiqətən də çox sadədir.*)

Birinci cümlə semantik baxımdan məntiqsizdir, lakin praqmatik cəhətdən həqiqətdir, ona görə ki, bu avtomatik cavab verən maşının telefonunda yazılan söyləmədir. */Now/* sözü bu cümləni deyən şəxsə zəng çalan şəxslərin nə vaxt zəng vurmağından asılı olmayaraq həmin ana aiddir və heç də bunu söyləyən şəxsin faktiki olaraq bu sözləri telefona yazdığı an deyildir. İkinci cümlədə isə danışan və həmsöhbət arasında əqli məsafə nəzərdə tutulur, yəni danışan öz həmsöhbətinə nəzərdə tutduğu problemin heç də çətin olmadığını vurğulayır və *here* zərfi də məhz bu problemə işarədir.

Klassik deyktik sözlər */burada - orada/*, */buraya - oraya/*, */bu - o, budur/-* la işarə edilən hallarda danışan və seyr edən həmişə eyni olur. Məsələn:

/"I see nothing here" he said. "It is really very simple"/

(*Mən burada heç nə görmürəm, o dedi. Bu həqiqətən də çox sadədir.*)

Lakin elə deyktik sözlər var ki, onlarda bu uyğunluq vacib deyil.

Deyksisin zamana və məkana görə istiqaməti aşağıdakı sözlərin köməyilə ifadə olunur: */before, ago, a week ago, a week before./* Xarakterik olaraq vasitəli nitqdə dəyişən danışanla bərabər bütün deyktik göstəricilər də əvəz olunur.

Beləliklə, məkan deyksisi dünya dillərində iki əsas tipin formal elementləri ilə ifadə olunur: işarəedici əvəzlilikləri daxil edən ad qrupları, yaxud onların analoqları */in this forest, in this country)/* və zərf tipli elementlər */here, there/, back)/*.

Məqalənin aktuallığı. Aktuallıq ondan ibarətdir ki, ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində ingilis dilində məkan deyksisinin tədqiqi yolları araşdırılır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik onunla izah olunur ki, bu məqalə Azərbaycan dilçiliyində deyksis anlayışı barədə yeni töhfə sayılmalıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu mövzu “Müqayisəli tipologiya” fənninin tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də elmi işçilər istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Axelrud Melissa. In Haase, Martin. Linguist List 3.149. Deictic iconicity (summary), 1992.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Изд-во. Иностранлит, 1955.
3. Бондаренко О.Г. Функционально-семантическое поле дейксиса в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 1998.
4. Levinson S.C. Pragmatics / S.C. Levinson. – Cambr, etc.: Cambr. UP, 1983.
5. Lyons G. Deixis as the source of reference. In: Formal semantics of natural language. Cambridge, Cambridge University Press, 1975.
6. Эрих В. Анафора и дейксис (текст) // Речь, место и действие. Chicester, Нью-Йорк, Сингапур: Джон Вилей и сыновья, 1982.
7. Rauch G. Aspects of Deixis. In Rauh, G. (ed.). 1983.
8. Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic, N.Y.: 1947.
9. Clayre, Iain. Notes on Spatial Deixis in Melanau. Anthropological Linguistics 15-26, 1973.
10. Ehrich V. Da and the System Spatial Deixis in German // Here and there, 1982.

Ш. Махмудова

Аспекты исследований пространственного дейксиса

Резюме

В статье говорится, что пространственный дейксис осуществляется в языках мира формальными элементами двух основных типов; именными группами, включающими указательные местоимения или их аналоги(в этом городе, в этом лесу) и элементами

наречного типа (здесь, там, туда). Существуют более сложные пространственные Дейктические выражения, указывающие непосредственно на объекты, места совпадающие с дейктическим центром, а через их посредство на другие объекты, места (в соседней комнате, поблизости).

Sh. Mahmudova

Research aspects of the spatial deixis

Summary

This article deals with the spatial deixis which is implemented by formal elements of two main types: named groups including demonstrative pronouns or their analogues (in this forest, in this city) and elements of adverb type (here, there). There are more complex deictic expressions denoting place not showing the objects or place coinciding with the deictic centre directly, but through their mediation to other objects, places (in the neighborhood, near).

Redasiyaya daxil olub: 08.01.2018